

ONA TILI FAQAT DARSILIKLARDA QOLADIMI? UY VA KO`CHA NUTQI O`RTASIDAGI TAFOVUT

Maxmasharifova Shodiyabegim Baxtiyor qizi

Iqtisodiyot va Pedagogika Universiteti talabasi

Ona tili va adabiyot uz jurnali muhariri

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21803788>

Annotatsiya: Ona tilini o`qitish jarayonida adabiy til me`yorlari bilan o`quvchilarning kundalik hayotda qo`llaydigan uy va ko`cha nutqi o`rtasidagi tafovut sotsiolingvistik hamda pedagogik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Shuningdek, oilaviy muhit, sheva, jargon, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlarning yoshlar nutqiga ta`siri ilmiy adabiyotlar asosida yoritiladi. Tadqiqot davomida mavzuga oid mahalliy va xorijiy ilmiy manbalar qiyosiy tahlil qilinib, adabiy til kompetensiyasini shakllantirishda mavjud muammolar aniqlanadi. Ona tili ta`limida nazariy bilim bilan amaliy nutq o`rtasidagi uzviylikni ta`minlash, o`quvchilarda adabiy nutq madaniyatini rivojlantirish hamda ta`lim jarayoniga zamonaviy kommunikativ yondashuvlarni joriy etish zarurligi asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari ona tili ta`limi samaradorligini oshirish va o`quvchilarning adabiy tilda erkin muloqot qilish ko`nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi ilmiy-amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishga asos bo`lib xizmat qiladi.

**Kalit so`zlar:** ona tili, adabiy til, nutq kompetensiyasi, uy nutqi, ko`cha nutqi, sotsiolingvistika, nutq madaniyati, til ta`limi, sheva, kommunikativ yondashuv.

Annotation: This article examines the gap between the literary language taught in schools and the language used by students in everyday home and street communication from sociolinguistic and pedagogical perspectives. The influence of the family environment, dialects, slang, mass media, and social media on students' language use is analyzed through the review of relevant national and international scholarly sources. The study identifies the main factors affecting the development of literary language competence and discusses the challenges of connecting theoretical language instruction with authentic communication practices. Particular attention is paid to the importance of strengthening students' speech culture through communicative teaching approaches and effective language education. The findings emphasize the necessity of integrating literary language norms into students' daily communication.

Keywords: mother tongue, literary language, language competence, home speech, street speech, sociolinguistics, speech culture, language education, dialect, communicative approach.

Аннотация: В данной статье рассматриваются различия между литературным языком, изучаемым в образовательном процессе, и речью, используемой учащимися в повседневном общении дома и на улице. Проблема анализируется с социолингвистической и педагогической точек зрения на основе отечественных и зарубежных научных источников. Особое внимание уделяется влиянию семейной среды, диалектов, жаргонизмов, средств массовой информации и социальных сетей на формирование речевой культуры учащихся. В статье раскрываются основные причины расхождения между теоретическим изучением норм литературного языка и их практическим использованием в повседневной жизни. Обосновывается необходимость совершенствования методики преподавания родного языка, применения современных коммуникативных подходов и формирования устойчивых навыков литературной речи. Полученные выводы могут быть использованы при разработке эффективных методических рекомендаций по повышению качества преподавания родного языка.

Ключевые слова: родной язык, литературный язык, языковая компетенция, домашняя речь, уличная речь, социолингвистика, культура речи, языковое образование, диалект, коммуникативный подход.

Kirish

Til millatning ma'naviy boyligi, madaniy xotirasi va tafakkurining asosiy ifodasidir. Ona tilini mukammal egallash shaxsning nafaqat savodxonligi, balki uning ijtimoiy faolligi, muloqot madaniyati va milliy o'zligini anglashida ham muhim o'rin tutadi. Shu sababli umumiy o'rta ta'lim maktablarida ona tili fanini o'qitish davlat ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. So'nggi yillarda o'quvchilarning adabiy tilda erkin va ravon fikr bildirish ko'nikmalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilayotgan bo'lsa-da, amaliyotda ayrim muammolar saqlanib qolmoqda. Xususan, ko'plab o'quvchilar dars jarayonida adabiy til me'yorlarini o'zlashtirsalar ham, kundalik hayotda oilaviy muhit, ko'cha nutqi, shevalar, jargon va internet tili ta'sirida adabiy til me'yorlaridan chetga chiqish holatlari kuzatiladi. Natijada darslik orqali egallangan nazariy bilim bilan kundalik nutq amaliyoti o'rtasida sezilarli tafovut yuzaga keladi. Global axborot makonining kengayishi, ijtimoiy tarmoqlarning ommalashuvi hamda xorijiy tillarning faol kirib kelishi yoshlar nutqiga yangi birliklarning kirib kelishiga sabab bo'lmoqda. Bu holat bir tomondan tilning tabiiy rivojlanish jarayoni sifatida baholansa, ikkinchi tomondan adabiy til me'yorlariga rioya etish va nutq madaniyatini shakllantirish nuqtai nazaridan muayyan

muammolarni yuzaga keltirmoqda. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi ham aynan o'quvchilarning dars jarayonida o'zlashtirgan adabiy til me'yorlari bilan ularning kundalik muloqotida qo'llanilayotgan til vositalari o'rtasidagi tafovutni aniqlash hamda ushbu tafovutning ona tili ta'limi samaradorligiga ta'sirini baholash zaruratidan kelib chiqadi. Tadqiqotning maqsadi — uy va ko'cha nutqining o'quvchilarning adabiy til kompetensiyasiga ta'sirini sotsiolingvistik nuqtai nazardan tahlil qilish hamda ona tili ta'limi jarayonida mazkur tafovutni kamaytirishga qaratilgan amaliy takliflarni ishlab chiqish. Til xalqning tarixiy xotirasi, milliy o'zligi, ma'naviy qadriyatlari va madaniy merosini o'zida mujassam etgan bebaho boylikdir. Har bir millatning taraqqiyoti, ilm-fani, adabiyoti va madaniyati, avvalo, uning ona tilining rivojlanganlik darajasi bilan chambarchas bog'liq. Shu bois ona tilini puxta o'rganish va uni adabiy me'yorlar asosida qo'llash jamiyatning har bir a'zosi uchun muhim ehtiyoj hisoblanadi. Ayniqsa, umumiy o'rta ta'lim tizimida ona tili fanini o'qitish orqali o'quvchilarda savodxonlik, mustaqil fikrlash, muloqot madaniyati va adabiy nutq ko'nikmalarini shakllantirish davlat ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir. So'nggi yillarda O'zbekistonda ona tili ta'limini takomillashtirish, o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish va adabiy til me'yorlarini amaliy hayot bilan uyg'unlashtirishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Yangi darsliklar, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va kompetensiyaga asoslangan yondashuvlarning joriy etilishi ta'lim sifatini oshirishga xizmat qilmoqda. Shunga qaramay, amaliyot shuni ko'rsatadiki, ko'plab o'quvchilar dars jarayonida adabiy til qoidalarini o'zlashtirsalar-da, kundalik hayotda oilada, mahallada, tengdoshlari davrasida yoki ijtimoiy tarmoqlarda muloqot qilganda ushbu me'yorlarga doimo amal qilmaydilar. Natijada maktabda o'rganilgan adabiy til bilan real hayotdagi nutq o'rtasida sezilarli tafovut yuzaga keladi. Bugungi globallashtirish davrida yoshlarning til muhiti yanada murakkablashmoqda. Internet, ijtimoiy tarmoqlar, xorijiy tillarning ta'siri, ommaviy madaniyat, shevalar va turli jargon birliklarining faol qo'llanilishi ularning nutqiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, qisqartmalar, aralash tilli ifodalar, inglizcha va ruscha so'zlarning me'yordan ortiq ishlatilishi hamda ijtimoiy tarmoqlarga xos yozish uslubi ayrim hollarda adabiy til me'yorlarining ikkinchi planga tushib qolishiga sabab bo'lmoqda. Bunday holat nafaqat yozma, balki og'zaki nutq madaniyatida ham namoyon bo'lmoqda. Shuningdek, oilaviy til muhiti ham o'quvchilarning nutq madaniyatini shakllantirishda muhim omillardan biri sanaladi. Ko'plab hududlarda kundalik muloqot sheva yoki lahjalarda olib boriladi. Bu esa tabiiy lingvistik hodisa bo'lsa-

da, ayrim hollarda adabiy til me'yorlarini o'zlashtirish va ulardan izchil foydalanishga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatishi mumkin. O'quvchi maktabda adabiy tilni o'rgansa-da, uy va ijtimoiy muhitda boshqa til birliklari ustun bo'lsa, nazariy bilimni amaliy nutqqa ko'chirish jarayoni murakkablashadi. Sotsiolingvistika fanida tilning jamiyat, ijtimoiy muhit va muloqot sharoitiga bog'liq ravishda o'zgarishi keng tadqiq etiladi. Ushbu yondashuv nuqtai nazaridan qaralganda, o'quvchilarning nutqiga ta'sir qiluvchi omillarni faqat maktab ta'limi bilan cheklab bo'lmaydi. Oiladagi muloqot, tengdoshlar davrasi, ommaviy axborot vositalari, internet platformalari va yashash hududining til muhiti ham adabiy til kompetensiyasining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Demak, ona tili ta'limining samaradorligini baholashda o'quvchining kundalik nutqiy muhiti ham hisobga olinishi lozim.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi

Ona tili ta'limi, adabiy til me'yorlari va nutq madaniyati masalalari tilshunoslik hamda pedagogika fanlarining muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu mavzu bo'yicha mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan ko'plab ilmiy izlanishlar olib borilgan bo'lib, ularning natijalari mazkur tadqiqotning nazariy asosini tashkil etadi. Ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarda adabiy nutq kompetensiyasini shakllantirish faqat grammatik qoidalarni o'rgatish bilangina cheklanmaydi, balki ularning til muhiti, ijtimoiy muloqoti va kundalik nutqiy faoliyati bilan ham bevosita bog'liqdir. O'zbek tilshunosligida adabiy tilning rivojlanishi, nutq madaniyati va ona tili ta'limi masalalari A. Nurmonov, N. Mahmudov, Sh. Rahmatullayev, A. G'ulomov, B. Yo'ldoshev kabi olimlarning ilmiy ishlarida keng yoritilgan. Mazkur olimlar adabiy til me'yorlariga rioya qilish, nutqning aniqligi, mantiqiyliigi va ta'sirchanligini ta'minlash hamda ta'lim jarayonida kommunikativ yondashuvni qo'llash masalalariga alohida e'tibor qaratganlar. Ularning fikricha, o'quvchining adabiy tilda erkin va ravon muloqot qila olishi faqat darslikdagi bilimlarga emas, balki uni o'rab turgan til muhitiga ham bog'liq. Xorijiy tadqiqotchilar orasida William Labov, Joshua Fishman va Dell Hymesning ilmiy ishlari ushbu mavzuni yoritishda muhim nazariy manba hisoblanadi. William Labov tilning jamiyat va ijtimoiy qatlamlarga bog'liq holda o'zgarishini ilmiy asoslab bergan bo'lsa, Joshua Fishman til muhiti va til tanlovining shaxs nutqiga ta'sirini chuqur o'rgangan. Dell Hymes esa kommunikativ kompetensiya nazariyasini ishlab chiqib, tilni o'rganishda faqat grammatik bilim emas, balki uni turli vaziyatlarda to'g'ri qo'llash ko'nikmasi ham muhim ekanligini ta'kidlagan. So'nggi yillarda olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda raqamli kommunikatsiya, ijtimoiy tarmoqlar va

ommaviy axborot vositalarining yoshlar nutqiga ta'siri alohida o'rganilmoqda. Tadqiqotchilar internet tili, qisqartmalar, jargon birliklari hamda xorijiy tillardan kirib kelayotgan yangi leksik birliklarning o'quvchilar nutqida tobora faol qo'llanilayotganini qayd etadilar. Bu holat tilning tabiiy rivojlanish jarayoni sifatida baholansa-da, ayrim vaziyatlarda adabiy til me'yorlarining buzilishiga ham sabab bo'lishi mumkinligi ta'kidlanadi. Tahlil qilingan ilmiy adabiyotlar shuni ko'rsatadiki, adabiy tilni o'qitish metodikasi, nutq madaniyati va kommunikativ kompetensiya masalalari yetarlicha tadqiq etilgan. Biroq uy va ko'cha nutqining o'quvchilarning adabiy til kompetensiyasiga ta'sirini kompleks sotsiolingvistik yondashuv asosida tahlil qiluvchi tadqiqotlar nisbatan kam uchraydi. Shu jihatdan mazkur maqola mavjud ilmiy qarashlarni umumlashtirish hamda ushbu muammoni nazariy nuqtai nazardan yoritishga qaratilgan. Mazkur tadqiqot nazariy xarakterga ega bo'lib, unda sifat tahliliga asoslangan ilmiy yondashuv qo'llanildi.

Tadqiqot jarayonida ona tili ta'limi, sotsiolingvistika, nutq madaniyati va kommunikativ kompetensiyaga oid mahalliy hamda xorijiy ilmiy adabiyotlar, monografiyalar, ilmiy maqolalar, darsliklar va me'yoriy-huquqiy hujjatlar o'rganildi hamda qiyosiy tahlil qilindi. Tadqiqotda ilmiy kuzatish, tavsiflash, qiyosiy tahlil, tahlil va sintez, induktiv hamda deduktiv metodlardan foydalanildi. Mazkur metodlar yordamida adabiy til va kundalik nutq o'rtasidagi farqlar, uy va ko'cha nutqining o'quvchilarning nutq kompetensiyasiga ta'siri hamda ushbu jarayonga ta'sir etuvchi asosiy omillar tizimli ravishda tahlil qilindi. Shuningdek, ilmiy manbalarda keltirilgan nazariy qarashlar o'zaro taqqoslanib, ularning umumiy va farqli jihatlari aniqlandi. Oilaviy til muhiti, shevalar, tengdoshlar bilan muloqot, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlarning o'quvchilar nutqiga ko'rsatadigan ta'siri sotsiolingvistik nuqtai nazardan baholandi. Olingan ma'lumotlar umumlashtirilib, adabiy til kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiluvchi ilmiy xulosalar shakllantirildi. Tadqiqotning metodologik asosini tizimli yondashuv, sotsiolingvistik tahlil va kommunikativ yondashuv tamoyillari tashkil etdi. Mazkur metodologiya mavzuni har tomonlama yoritish, mavjud muammoning sabablarini aniqlash hamda ona tili ta'limi samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkonini berdi.

Muhokama va natijalar

Mazkur tadqiqot doirasida tahlil qilingan ilmiy manbalar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning adabiy til kompetensiyasi faqat maktabdagi ta'lim jarayoniga emas, balki ularning kundalik muloqot muhiti bilan ham uzviy bog'liq. Oila, mahalla, tengdoshlar davrasi va ijtimoiy tarmoqlarda qo'llaniladigan nutq

shakllari o'quvchilarning so'z tanlashi, gap tuzishi va adabiy til me'yorlariga rioya etishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Agar ushbu muhitda adabiy til me'yorlariga yetarli e'tibor berilmasa, o'quvchi darsda olgan nazariy bilimlarini amaliy nutqda qo'llashda qiyinchilikka duch keladi. Masalan, ona tili darsida o'quvchi "Men bugun kutubxonaga bordim va kerakli kitobni oldim." kabi grammatik jihatdan to'g'ri gap tuzadi. Biroq kundalik muloqotda u "Man bugun kutubxonaga bordim-da, kitob oldim.", "Borvordim." yoki "Zo'r kitob ekan-ku." kabi sheva, jargon yoki og'zaki nutqqa xos shakllardan foydalanishi mumkin. Bunday birliklar norasmiy muloqotda tabiiy hisoblangan bo'lsa-da, rasmiy nutq, ilmiy yozuv yoki ta'lim jarayonida adabiy til me'yorlariga mos kelmaydi. Yana bir misol sifatida ijtimoiy tarmoqlarda keng uchraydigan "brb", "ok", "gap yo'q", "vapshe", "real", "top", "like bos" kabi qisqartmalar va aralash til birliklarini keltirish mumkin. Yoshlar ushbu ifodalarni tez-tez qo'llagani sababli ular asta-sekin kundalik og'zaki nutqqa ham kirib bormoqda. Natijada ayrim o'quvchilar yozma ishlarda ham bunday birliklardan foydalanishga moyillik bildiradilar, bu esa adabiy til me'yorlarining buzilishiga olib keladi. Muhokamalar shuni ko'rsatadiki, mazkur muammoning asosiy sababi dars jarayonida o'rganilgan bilimlarning real hayotdagi muloqot bilan yetarli darajada bog'lanmayotganidir. Ona tili mashg'ulotlarida ko'proq grammatik qoidalarni yod olishga e'tibor qaratilib, o'quvchilarning turli kommunikativ vaziyatlarda adabiy tilda erkin fikr bildirish ko'nikmalarini rivojlantirishga kamroq vaqt ajratiladi. Natijada adabiy til darslik doirasida qolib, kundalik hayotda uning qo'llanishi cheklanib qoladi. Tahlillar asosida shunday xulosaga kelish mumkinki, o'quvchilarning adabiy til kompetensiyasini rivojlantirish uchun faqat darslik bilan cheklanib qolish yetarli emas. Oila, maktab va jamiyat hamkorligini kuchaytirish, darslarda bahs-munozaralar, rolli o'yinlar, taqdimotlar, debatlar va erkin muloqot mashqlaridan keng foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlardan adabiy tilni targ'ib qiluvchi kontent yaratishda samarali foydalanish ham ijobiy natija berishi mumkin. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, adabiy tilni rivojlantirish uzluksiz jarayon bo'lib, u nafaqat ta'lim muassasalarining, balki oilaning, ommaviy axborot vositalarining va butun jamiyatning hamkorligini talab qiladi. Faqat shundagina o'quvchilarning kundalik nutqi bilan adabiy til o'rtasidagi tafovutni kamaytirish va ularning nutq madaniyatini yuksaltirish mumkin.

Xulosa

Mazkur tadqiqot davomida uy va ko'cha nutqi hamda adabiy til o'rtasidagi tafovutning o'quvchilarning nutq kompetensiyasiga ta'siri nazariy jihatdan tahlil

qilindi. Mavzuga oid mahalliy va xorijiy ilmiy adabiyotlar o'rganilib, adabiy til me'yorlarini shakllantirishda nafaqat ta'lim muassasalari, balki oila, ijtimoiy muhit va ommaviy kommunikatsiya vositalari ham muhim rol o'ynashi aniqlandi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, o'quvchi maktabda adabiy til qoidalarini puxta o'zlashtirgan taqdirda ham, agar uning kundalik muloqot muhiti sheva, jargon yoki adabiy til me'yorlariga mos kelmaydigan nutq birliklari bilan boy bo'lsa, nazariy bilimlarni amaliy nutqda qo'llash jarayoni murakkablashadi. Natijada adabiy til ko'proq darslik va sinf mashg'ulotlari doirasida qolib, kundalik hayotda esa norasmiy nutq shakllari ustunlik qila boshlaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, adabiy til kompetensiyasini rivojlantirish faqat grammatik qoidalarni o'rgatish bilan cheklanmasligi kerak. O'quvchilarda adabiy tilda erkin, ravon va mantiqiy fikr bildirish ko'nikmalarini shakllantirish uchun ta'lim jarayonida kommunikativ yondashuvni keng qo'llash, ularni bahs-munozaralar, taqdimotlar, rolly o'yinlar, ijodiy yozuvlar va hayotiy muloqot vaziyatlariga jalb etish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday yondashuv nazariy bilimlarni amaliy ko'nikmaga aylantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, tadqiqot davomida oila va maktab hamkorligini mustahkamlash zarurligi ham asoslandi. Ota-onalar farzandlari bilan muloqotda imkon qadar adabiy til me'yorlariga amal qilishi, kitobxonlik muhitini yaratishi hamda farzandlarning nutq madaniyatiga e'tibor qaratishi lozim. Maktabda esa o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini rivojlantirishga qaratilgan mashg'ulotlar sonini ko'paytirish, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interfaol metodlardan samarali foydalanish maqsadga muvofiqdir. Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlar va raqamli platformalarda adabiy tilni targ'ib qiluvchi sifatli kontentlarni yaratish va yoshlarni ulardan samarali foydalanishga yo'naltirish ham muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Xulosa qilib aytganda, ona tili faqat darslikda qoladigan fan emas, balki insonning kundalik hayotida, ijtimoiy munosabatlarida va kasbiy faoliyatida doimiy qo'llaniladigan asosiy muloqot vositasidir. Adabiy tilning hayotda faol qo'llanishi maktab, oila va jamiyatning o'zaro hamkorligiga bog'liq. Agar ushbu hamkorlik samarali yo'lga qo'yilsa, o'quvchilarda adabiy nutq madaniyati, kommunikativ kompetensiya va ona tiliga hurmat yanada yuksaladi. Mazkur tadqiqot natijalari ona tili ta'limini takomillashtirish, adabiy til me'yorlarini kundalik hayotga yanada kengroq tatbiq etish hamda ushbu yo'nalishda olib boriladigan kelgusi ilmiy izlanishlar uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Fishman, J. A. (1972). The Sociology of Language: An Interdisciplinary Social Science Approach to Language in Society. Rowley, MA: Newbury House Publishers.
2. Hymes, D. (1972). On Communicative Competence. In J. B. Pride & J. Holmes (Eds.), Sociolinguistics. Harmondsworth: Penguin Education.
3. Labov, W. (1972). Sociolinguistic Patterns. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
4. Mahmudov, N. (2013). O'qituvchi nutqi madaniyati. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
5. Nurmonov, A. (2012). Tilshunoslik nazariyasi. Toshkent: Akademnashr.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2019). O'zbekiston Respublikasida o'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida. PF-5850-son Farmon.
7. O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi Qonuni. (1989, yangi tahriri – 1995).
8. Rahmatullayev, Sh. (2006). Hozirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent: Universitet.
9. Yo'ldoshev, B. (2017). Nutq madaniyati. Toshkent: Tafakkur.